

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΩΝΙΑΣ - ΠΕΛΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Νίκος Κατριβέσης, αν. καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Εισαγωγή

Η ανάλυση των διαφόρων προσεγγίσεων του φαινομένου της «πατρωνίας-πελατείας» από τους έλληνες και ξένους ερευνητές προσκρούει σε ορισμένες ερμηνευτικές δυσχέρειες που εστιάζονται είτε στις σχέσεις των κοινωνικών φορέων με τις κοινωνικές δομές είτε στο βαθμό αυτονομίας του πολιτικού πεδίου. Έτσι, οι διάφορες θεωρητικές αναλύσεις εμπεριέχουν μια άποψη μηχανιστικού προσδιορισμού, επειδή συνδέουν απλοϊκά και μονοσήμαντα τις κατηγορίες των σχέσεων πατρωνίας-πελατείας στο πλέγμα των παραγωγικών σχέσεων, ή τοποθετούν το πελατειακό σύστημα στα δομικά χαρακτηριστικά των εξαρτημένων κοινωνιών ή το θεωρούν ως μια μορφή εξωθεσμικής συναίνεσης. Δηλαδή, δεν κατορθώνουν να διερευνήσουν και να διαφωτίσουν τις διαδικασίες παραγωγής ειδικών σχέσεων, που είναι εντελώς διαφορετικές από αντίστοιχες κοινωνικές πραγματικότητες άλλων χωρών. Κατά τη γνώμη μας, η ανάλυση των σχέσεων των κοινωνικών φορέων με τις πολιτικές δομές πρέπει να υπερβεί τόσο τις προσεγγίσεις που στηρίζονται στον ατομικό βολонταρισμό όσο και στις εξηγήσεις του μηχανιστικού αντικειμενισμού. Το φαινόμενο της πατρωνίας-πελατείας πρέπει να ιδωθεί στα πλαίσια ευρύτερων σχέσεων δύναμης που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας καθώς και των πολιτικών αντιλήψεων και στρατηγικών που διαμορφώνονται στο πολιτικό πεδίο. Έτσι, οι τωρινές εξελίξεις που παρατηρούνται στο φαινόμενο της πατρωνίας-πελατείας πρέπει να συνδεθούν με τους σύγχρονους γενικευμένους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που προκαλούν σημαντικές αλλαγές στο ρόλο του κράτους, στις κοινωνικές ομάδες και στις σημασιολογικές διακρίσεις των κοινωνικών σχέσεων. Με αυτή την έννοια, οι σχέσεις πατρωνίας-πελατείας αποτελούν ένα εξαιρετικό παράδειγμα διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό και αποδεικνύουν τον δυναμικό τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές δυναμικές μπορούν να επηρεάσουν την πολιτική εξουσία και οι πολιτικές δυνάμεις, αντίστοιχα, να επενεργήσουν στις κοινωνικές σχέσεις και εξελίξεις.

A. Η ατομικιστική στρατηγική και η πολιτική λογική του «μέσου»

Οι προσεγγίσεις που ερμηνεύουν το φαινόμενο της πατρωνίας-πελατείας μέσα στα πλαίσια της ατομικής στρατηγικής και του ατομικού ωφελισμού μας οδηγούν στις θεωρητικές αξιολογήσεις του μεθοδολογικού ατομικισμού.

Η αντίληψη ότι ο πολίτης-πελάτης απευθύνεται στους πολιτικούς εκπροσώπους των κομμάτων για να καταναλώσει ορισμένα υλικά και συμβολικά αγαθά που προσφέρονται από το κράτος, εντάσσεται στη λογική του ορθολογικού ατόμου που έχει συγκεκριμένους στόχους και επιδιώξεις. Έτσι η όποια βοήθεια παρέχεται από τους πολιτικούς εκπροσώπους (βουλευτές) στους πολίτες ανταλλάσσεται με πολιτική υποστήριξη που προσφέρουν οι τελευταίοι στα πολιτικά κόμματα.

Η εφαρμογή αυτής της λογικής στο πολιτικό πεδίο θέτει σε αμφισβήτηση τόσο ορισμένες ερμηνείες πολιτικών συμπεριφορών και επιλογών όσο και των διαδικασιών εκείνων που αφορούν τις πολιτικές αποφάσεις στους κόλπους της εξουσίας. Εξάλλου, αυτή η εικόνα του πολιτικού συστήματος δε λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικές δυναμικές. Δηλαδή, οι σχέσεις «πατρωνίας» δεν είναι στατικές, αλλά ακολουθούν τις κοινωνικές και οικονομικές διαφοροποιήσεις που επηρεάζουν με τη σειρά τους τα αξιολογικά συστήματα διάθεσης των κρατικών πόρων.

Έτσι, ο μεθοδολογικός ατομικισμός –σε αντίθεση με το δομισμό που θέτει σε οργανική σχέση τις πολιτικές συμπεριφορές με τις κοινωνικές δομές– πιστεύει ότι οι πολιτικές συμπεριφορές είναι το αποτέλεσμα και η έκφραση ατομικών επιλογών και απόψεων. Αυτή η προσέγγιση δεν αποδέχεται τη θέση ότι τα άτομα είναι παίγνιο δυνάμεων και μάλιστα ότι αυτές οι δυνάμεις βρίσκονται έξω από τα υποκείμενα. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά υποκείμενα έχουν πάντοτε συνείδηση της κατάστασής τους, των συμφερόντων τους και των συγκεκριμένων στόχων που επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν. Δηλαδή, ο πολίτης θεωρείται άτομο με συνείδηση που αναζητά πάντοτε τις καλύτερες λύσεις για τα προσωπικά του συμφέροντα κι επομένως δεν άγεται από «εξωτερικές» δυνάμεις και δομικούς προσδιορισμούς και ούτε η συμπεριφορά του προκαθορίζεται από προηγούμενες κοινωνικές σχέσεις και καταστάσεις.

Σ' αντίθεση με το δομισμό –που επιδιώκει να υπογραμμίσει κυρίως τις αντικειμενικές σχέσεις και την πίεση που ασκούν οι κοινωνικές δυνάμεις στο πολιτικό προσωπικό– ο μεθοδολογικός ατομικισμός ενδιαφέρεται περισσότερο για τη μοναδικότητα των ατομικών επιλογών παρά για τους παράγοντες που τις καθορίζουν. Οι θεωρίες της ατομικής δράσης ξεχνούν συνήθως ότι η δυναμική των δράσεων εξαρτάται από το πλαίσιο των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες παράγεται και αναπτύσσεται η δράση.

Η μελέτη π.χ. μιας κτηνοτροφικής κοινωνίας της Ηπείρου, προς το τέλος της δεκαετίας του 1950, συγκροτείται από έννοιες και όρους που παραπέμπουν στις λειτουργιστικές και ατομικιστικές αναλύσεις. Έτσι, για τον J. K. Cambell, η πατρωνία θεωρείται ένα λειτουργικό στοιχείο του συστήματος, που επιτρέπει στους ατομικούς δράστες να έρθουν σ' επαφή με το πολιτικό σύστημα, όπου ανταλλάσσουν την ψή-

φο τους για την ικανοποίηση προσωπικών ωφελημάτων και μόνο¹. Αυτή η προσέγγιση που στηρίζεται στην ανάλυση των προσωπικών στρατηγικών για την επαγγελματική ή οικονομική επιτυχία δε διερευνά το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και αξιών που παράγουν αυτές τις πρακτικές. Εξάλλου, αυτή καθαυτή η προβληματική των πελατειακών σχέσεων έχει ως βάση την αρχή ότι το άτομο αποτελεί τη βασική εννοιολογική κατηγορία. Δηλαδή, όλες οι κοινωνικές και οι πολιτικές σχέσεις στηρίζονται σε ατομικές συναλλαγές, όπου συγκεκριμένα πρόσωπα του πολιτικού προσωπικού διαθέτουν διάφορα υλικά και συμβολικά αγαθά του κράτους στα άτομα-πελάτες. Με αυτήν τη λογική, το φαινόμενο της «πατρωνίας-πελατείας» δομείται γύρω από το κράτος και ανάμεσα σε δυο κοινωνικούς δράστες: τον πολιτικό εκπρόσωπο και τον πολίτη-πελάτη. Από αυτήν τη σχέση, ο πρώτος εξασφαλίζει την εκλογή ή την επανεκλογή του στο βουλευτικό αξίωμα και ο δεύτερος τη δυνατότητα είτε να έχει ευνοϊκή οικονομική μεταχείριση ή την πρόσληψή του στο δημόσιο τομέα εργασίας. Σ' αυτό το σχήμα, λείπει η σύνδεση της βιογραφικής ή διαγενεακής τροχιάς των «πελατών» με τη διαφορεική τους πρόσβαση στους πόρους του κράτους.

Αυτή η προσέγγιση οδηγεί ορισμένους κοινωνικούς επιστήμονες να υποστηρίξουν ότι, εφόσον τα πολιτικά κόμματα δεν εκπροσωπούν ούτε υπηρετούν ταξικά συμφέροντα, τότε ο μοναδικός τρόπος να συνδεθούν με το εκλογικό σώμα είναι: «... η εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων των ψηφοφόρων»². Δηλαδή, το φαινόμενο της πατρωνίας-πελατείας προκαλεί την αυτονόμηση του πολιτικού από τα κοινωνικο-οικονομικά του ερείσματα, ενισχύει τα μεμονωμένα ατομικά συμφέροντα και τις προσωπικές στρατηγικές σε βάρος της συλλογικής έκφρασης κοινωνικο-οικονομικών συμφερόντων. Τίθεται έτσι το ερώτημα πώς δομείται το πολιτικό πεδίο και τι πολιτικές επιδιώκει.

Η αντίληψη της απόλυτης αυτονομίας του πολιτικού από το κοινωνικό μάς οδηγεί σε ερμηνευτικά αδιέξοδα επειδή αγνοούνται παντελώς οι αντικειμενικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, οι αναγκαίες προϋποθέσεις συγκρότησης του πολιτικού και η δυνατότητα ανάλυσης των ιδιαίτερων τρόπων αλληλεξάρτησης του κοινωνικού με το πολιτικό. Επομένως, η προβληματική της ατομικιστικής στρατηγικής δε μας βοηθά να συλλάβουμε τη σχέση του πολιτικού πεδίου με τους κοινωνικούς δράστες ως δυναμική συνάρθρωση αλλά ως ωφελμιστική πρόθεση αυτόνομων και ισότιμων πολιτών-πελατών, που επιδιώκουν να αντλήσουν μεγαλύτερα οφέλη από το πολιτικό σύστημα. Ακόμη, το φαινόμενο της πατρωνίας-πελατείας – σε μια επέκταση των αρχών του ατομισμού– ερμηνεύεται στη «... βάση της συγγενικής σχέσης και της παραταξιακής συνάφειας»³. Έτσι, η ατομικιστική προσέγγιση,

1. J. K. Cambell, *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Oxford 1964.

2. Γ. Δερπιλής, «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1997, σελ. 65.

3. Μ. Κομνηνού, «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα» στο συλλογικό έργο *Κοινότητα, Κοινωνία, και ιδεολογία*, εκδ. Παπαζήση, 1990, σελ. 327.

παραμένει εγκλωβισμένη στη σχετική προβληματική των παραδοσιακών και κυρίως των αγροτικών κοινωνιών και επομένως βρίσκεται σε αδυναμία να ερμηνεύσει τη δυναμική εξέλιξη του φαινομένου στη σημερινή εποχή.

Μια άλλη διάσταση της ατομικιστικής αντίληψης του φαινομένου της πατρωνίας-πελατείας είναι οι αναφορές στην έννοια της κοινωνικής κινητικότητας και ιδιαίτερα οι μετατάξεις από τον αγροτικό χώρο στο δημόσιο τομέα απασχόλησης. Δηλαδή, η κάθε γεωγραφική μετατόπιση ερμηνεύεται ως ορθολογική στρατηγική «κοινωνικής ανόδου» που στηρίζεται στην ύπαρξη ενός ωφελιμιστικού πνεύματος για ατομική άνοδο και καταξίωση. Έτσι, για την ατομικιστική προσέγγιση τα φαινόμενα των κοινωνικών ανακατατάξεων ερμηνεύονται ως έκφραση κοινωνικής κινητικότητας, παραγνωρίζοντας το σύστημα των κοινωνικών λογικών που βρίσκονται στη βάση των δομικών τροποποιήσεων και των μετασχηματισμών. Επομένως, αυτά τα συστήματα σκέψης θεωρούν ότι όλες αυτές οι ατομικές δράσεις, που στοχεύουν στη μέγιστη κατοχή πόρων, την επιθυμία ανόδου, την πραγματοποίηση μιας διαγενεακής κοινωνικής ανέλιξης, επηρεάζουν αυτόν τον ίδιο τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Φυσικά, αυτές οι διαπιστώσεις δεν έχουν καμιά αναφορά τόσο στα συστήματα των αξιών και των πρακτικών, όσο και των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών που καθορίζουν αυτό το σύστημα των σχέσεων. Επί πλέον, έχοντας ως αναφορά εισαγόμενες αναπαραστάσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αγνοούν τη συγκεκριμένη κοινωνική κλίμακα αξιολόγησης που υπάρχει στην ελληνική κοινωνία.

Έτσι, οι μελέτες π.χ. που αφορούν την κινητικότητα των κατοίκων του αγροτικού χώρου στις αστακές δομές της απασχόλησης και ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, δε λαμβάνουν υπόψη ούτε τις σχετικές θέσεις που κατέχουν στο πεδίο της παραγωγής και της διανομής των αγαθών αλλά ούτε την «... ιδιαίτερη δόμηση της εξουσίας στο εσωτερικό του αγροτικού χώρου, ούτε τα συστήματα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και τις σχέσεις κυριαρχίας που τα συνοδεύουν ...»⁴.

Επομένως, οι πελατειακές σχέσεις δεν αφορούν δυο άμορφους και κοινωνικά ουδέτερους φορείς που επιβεβαιώνουν το φαινόμενο της ατομικής κινητικότητας, έξω από τις κοινωνικές αντιθέσεις και τις συμβολικές διαφοροποιήσεις των κοινωνικών ομάδων. Η ατομικιστική υιοθέτηση τέτοιων σχημάτων αγνοεί παντελώς το σύστημα κοινωνικής αξιολόγησης και των σχέσεων δύναμης που αναπτύσσονται ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και στις κοινωνικο-πολιτικές δομές.

Σε μια άλλη προσέγγιση, οι δεσμοί των κοινωνικών υποκειμένων με το κράτος πραγματώνονται μέσα από τα πλέγματα της πατρωνίας και των πελατειακών σχέσεων. Η πρόσβαση στις διαδικασίες ιδιοποίησης των πόρων μέσα από τους κρατικούς μηχανισμούς «... αποτελούν ένα σημαντικό «μέσο παραγωγής» για εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που είναι σε θέση να αποσπούν ένα μέρος του κοινωνικού πλεονάσματος μέσα από διαδικασίες οι οποίες δε στηρίζονται τόσο στους μηχανι-

4. Αντ. Γεωργιάδης, *Τροχιές σε σύμπτωση: Αγροτική έξοδος, κράτος, αστικός χώρος εργασίας στην Ελλάδα (1950-1985)*, εκδ. Gutenberg, 1997, σελ. 58.

σμούς της αγοράς, όσο στη διαμεσολάβηση της κρατικής μηχανής»⁵. Κάτω από αυτήν τη λογική, το φαινόμενο της πατρωνίας επηρεάζει όχι μόνο τις «τάσεις ανάπτυξης της επαγγελματικής δομής» –κυρίως με τη μορφή της αυτοαπασχόλησης και της οικογενειακής επιχείρησης– αλλά και τους ρυθμούς της παραγωγικότητας και της αποτελεσματικότητας, επειδή το οικονομικό σύστημα λειτουργεί στη «... βάση μικροπολιτικών χειρισμών ... με στόχο την εξασφάλιση κάθε είδους ευνοϊκών παραχωρήσεων»⁶. Έτσι, το φαινόμενο της πατρωνίας-πελατείας δεν «... αποτελεί ολότελα ένα χαρακτηριστικό της υπερδομής ... , αποτελεί επίσης ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της υποδομής, καθώς υπεισέρχεται στο σχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής»⁷.

Το σύστημα των μικρο-πολιτικών στρατηγικών των κοινωνικών φορέων δράσης εξατομικεύει τη διαφορική πρόσβαση στους κρατικούς πόρους, με συνεπακόλουθο τις διαπροσωπικές συγκρούσεις και διαμάχες. Αυτό «... το προσωποκρατικό ιδίωμα κοινωνικής αντίληψης και πρακτικής καθιστά ασαφή τα κοινωνικά/ταξικά όρια γύρω από τις ομάδες και τα στρώματα που χαρακτηρίζονται από παγιωμένες σχέσεις πρόσβασης στα πελατειακά κυκλώματα και τον κρατικό μηχανισμό»⁸.

Επομένως, τα «πολιτικά διαπιστευτήρια» αποτελούν βασικό στοιχείο των σχέσεων παραγωγής, επειδή επιτρέπουν σ' εκείνους που τα κατέχουν να εξασφαλίζουν τα εισοδήματα, τους πόρους και τις συμβολικές σημασίες κι έτσι να ιδιοποιούνται μέρος του κοινωνικού πλεονάσματος. Μέσα σ' αυτήν τη λογική, όπου η κατοχή διαπιστευτηρίων πολιτικών σχέσεων και δύναμης αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για τη θέση του ατόμου στην κοινωνική ιεραρχία, τα εκπαιδευτικά προσόντα και η έννοια της αξιοπιστίας παίζουν μικρό ρόλο στον επιμερισμό των ατόμων στις διάφορες θέσεις της κοινωνικής δομής. «Η διάσταση αυτή διαφοροποιεί έντονα τους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής στον ελληνικό σχηματισμό από αυτούς που χαρακτηρίζουν τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες»⁹.

Αυτές οι αφηρημένες συνδέσεις του κοινωνικού με το πολιτικό, που φτάνουν μέχρι του σημείου να θεωρούν κάθε πολιτική σχέση ως «μέσο παραγωγής», «... βρίσκεται σε έσχατη ανάλυση, η θεωρητική αποδοχή της απόλυτης αντιστοιχίας ανάμεσα στη συγχρονική θέση εργασίας και στη συγχρονική κοινωνική θέση ... και εξαρτάται από τις δυνατότητες σύναψης άμεσων πολιτικών σχέσεων»¹⁰.

Εξάλλου, όπως σημειώνει ο Τσοουκαλάς, το «μέσο» δεν αποτελεί μέσο παραγωγής επειδή η ζήτηση της μισθωτής εργασίας από το κράτος προσδιορίζεται από εξωαγοραίες κοινωνικές σκοπιμότητες, δηλαδή βρισκόμαστε «... μπροστά σε ένα

5 Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, εκδ. Εξάντας, 1987, σελ. 190.

6. Στο ίδιο, σελ. 196.

7. Στο ίδιο, σελ. 194.

8. Στο ίδιο, σελ. 201.

9. Στο ίδιο, σελ. 343.

10. Αντ. Γεωργούλας, *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 244.

πολιτικό καταμερισμό της εργασίας»¹¹. Επομένως, δεν πρόκειται για «μέσο παραγωγής» αλλά για ανακατανομή ενός κοινωνικού πλεονάσματος που το κράτος απονέμει με διαφορετικό τρόπο στις κοινωνικές κατηγορίες.

Β. Ανάλυση στο επίπεδο κοινωνικών φορέων και δομών

Η ανάλυση του φαινομένου της πατρωνίας-πελατείας, στο επίπεδο των κοινωνικών φορέων και των δομών, προϋποθέτει την κατανόηση των σχέσεων και των σχημάτων σκέψης που αποκρυσταλλώνονται πριν ή έξω από το κράτος, καθώς και την εξέταση των διαδικασιών παραγωγής διαφοροποιήσεων και αλληλοεξαρτήσεων ανάμεσα στους φορείς κοινωνικών θέσεων και το πολιτικό προσωπικό. Η προσέγγιση των δομικών σχέσεων ξεκινά από την αρχή ότι το πολιτικό δεν πρέπει να θεωρείται ως αυτόνομη σφαίρα από το κοινωνικό. Δηλαδή, αυτή η ίδια η πολιτική ζωή διατρέχεται από μια ιδιαίτερη λογική, θεωρώντας ακόμη και τον πολιτικό άνδρα ως ένα φορέα ο οποίος ενεργεί κάτω από ένα σύνολο εξαναγκασμών και περιορισμών¹². Η ανάλυση και η ερμηνεία του πελατειακού συστήματος γίνεται είτε με βάση το πρότυπο των χωρών του τρίτου κόσμου, είτε σε σύγκριση με τα πρότυπα των ευρωπαϊκών πολιτικών δομών. Η πρώτη προσέγγιση παραβλέπει τις κοινωνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας, ενώ η δεύτερη προσέγγιση, προβάλλοντας «Το αξίωμα της κατ' αρχήν υπερβατικής "ορθότητας" των ιδεατών ευρωπαϊκών μοντέλων, οδηγεί στην προβληματική των "παρεκκλίσεων", "διαστρεβλώσεων" και "καθυστερήσεων"»¹³. Αντίθετα, στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Τσουκαλά, οι σχέσεις πελατείας συναρτώνται με τον ιδιότυπο κοινωνικό ρόλο του ελληνικού κράτους που οφείλεται στον τρόπο δόμησης της άρχουσας τάξης και στην ιδιάζουσα μορφή των πολιτειακών θεσμών. Δηλαδή, η έλλειψη μιας παγιωμένης άρχουσας τάξης οδήγησε στην οικοδόμηση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους που προσπάθησε να καλύψει τα κενά της οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας. Έτσι, ο «... κρατικός μηχανισμός δεν ήταν μόνο ο φορέας της πολιτικής εξουσίας, ήταν ταυτόχρονα και ο κυριότερος κοινωνικός μηχανισμός άντλησης και κατανομής του οικονομικού πλεονάσματος»¹⁴. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το κράτος να μεταβληθεί σε πεδίο ανταγωνισμού όλων των κοινωνικών στρωμάτων για την προώθηση όχι ταξικών συμφερόντων, αλλά προσωπικών επιδιώξεων και στόχων. Η καθολική ψηφοφορία έδινε τη δυνατότητα της διαπραγματευσιμότητας της πολιτικής στήριξης και επομένως

11. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα* εκδ. Θεμέλιο, 1981, σελ. 109.

12. Βλ. P. Bourdieu, «La representation politique», *A.R.S.S.*, no 36-37, 1981.

13. Κ. Τσουκαλάς, «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1977, σελ. 80.

14. Στο ίδιο, σελ. 87.

την προσδοκία συμμετοχής στις κρατικές παροχές. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες της πολιτικής ρευστότητας, οι βουλευτές διαπραγματευόντουσαν την ψήφο τους στην κυβέρνηση και απαιτούσαν συνήθως ως αντάλλαγμα μέρος της «κρατικής παρουσίας» που τη διέθεταν στην εκλογική τους περιφέρεια με στόχο την επανεκλογή τους: «Το καθεστώς αυτό της βουλευτοκρατίας συγκροτεί τη βάση ολόκληρου του συστήματος των σχέσεων πελατείας ... Με βάση τους κομματάρχες στοιχειοθετείται το τοπικό σύστημα της προσωπικής εξουσίας του βουλευτή»¹⁵.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η διόγκωση του δημόσιου τομέα, μέσα από την επαναλειτουργία των πελατειακών σχέσεων, «... υπήρξε εσκεμμένη πολιτική επιλογή που κατέτεινε στην οικοδόμηση νέων μορφών πολιτικού ελέγχου ... και στην επιλεκτική και συστηματοποιημένη κατασκευή μιας εκτεταμένης τάξης-στηρίγματος ...»¹⁶. Δηλαδή, η πολιτική εξουσία ανασυγκρότησε τα αποδιάρθρωμένα δίκτυα πελατείας σε τοπικό και διατοπικό επίπεδο, με επιδίωξη να διευρυνθεί η κοινωνική βάση του νέου καθεστώτος και αυτή «... η εξάρτηση από το κράτος να συνδυαστεί με μια αύξουσα πολιτική και ιδεολογική χειραγώγηση του πληθυσμού»¹⁷. Οι κοινωνικοί φορείς, που εντάσσονται στα πελατειακά πλέγματα για την απόσπαση και την ιδιοποίηση των κρατικών προσόδων, προέρχονται από όλο το φάσμα των κοινωνικών κατηγοριών¹⁸. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, οι κρατικοί θεσμοί αντιμετωπίζονται «... ως χώροι άμεσης παραγωγής συμφερόντων και κατά συνέπεια ως χώροι όπου συντελούνται διαδικασίες δόμησης και παγίωσης κοινωνικών ομάδων, των οποίων η πολιτική σπουδαιότητα μπορεί να είναι θεμελιώδης»¹⁹.

Όμως, στο έργο του Τσουκαλά δεν υπάρχει επαρκής διερεύνηση των διαφορικών θεσειακών μετατάξεων στο δημόσιο και των σχέσεων αλληλοεξάρτησης ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα και στο πολιτικό προσωπικό. Δηλαδή, ενώ ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι υπάρχουν ρεύματα ανοδικής κινητικότητας –από τον αγροτικό χώρο που κυριαρχεί η μικρή ή η μεσαία γαιοκτησία–, εντούτοις «... δεν εξετάζει τις λογικές και τις σχέσεις που συγκροτούν αυτό το μείζον τμήμα του αγροτικού χώρου»²⁰. Με λίγα λόγια, ο Τσουκαλάς εμφανίζει την εσωτερική μετανάστευση ως μια μαζική μετάβαση από την ανεξάρτητη αγροτιά στη μικρή και μεσαία αστική τάξη των πόλεων, χωρίς, όμως, να αναφέρονται οι σχέσεις που υφίστανται ανάμεσα στις σχετικές θέσεις του τοπικού κοινωνικού χώρου και στις θέσεις του μετασχηματισμένου αστιακού χώρου της εργασίας και των νέων σημασιών. Επί πλέον, στο έργο του Κ. Τσουκαλά δεν αναφέρονται συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές στρατηγικές του κράτους που δεν εντάσσονται στη λογική της πατρωνίας-πελατείας. Η

15. Στο ίδιο, σσ. 98-99.

16. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986, σελ. 93.

17. Στο ίδιο, σελ. 92.

18. Στο ίδιο, σελ. 328.

19. Στο ίδιο, σελ. 79.

20. Α. Γεωργούλας *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 65.

πολιτική π.χ. της εκβιομηχάνισης που ακολούθησε το κράτος στη δεκαετία του 1960, ξεπερνούσε τα ασφυκτικά πλαίσια της εκλογικής πελατείας.

Σε μια άλλη προσέγγιση, οι έννοιες των σχέσεων «πατρωνίας-πελατείας» δημιουργούνται σ' ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο που θέλει να προβάλει –στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες– την ύπαρξη παραδοσιακών προτύπων πολιτικής συμπεριφοράς. Η εισαγωγή «εξαγενούς προέλευσης αναπαραστάσεων» συγκροτούν ένα παραμορφωτικό πρίσμα ενδογενών σχέσεων και δυναμικών και «... αποτρέπουν την εξέταση της πολιτικής δόμησης υπό το πρίσμα των σχέσεων δύναμης που συγκροτούνται στο επίπεδο της κοινωνίας»²¹.

Για τον Αντ. Γεωργούλα οι σχέσεις πατρωνίας δεν αποτελούν το αντίθετο μοντέλο του σύγχρονου κράτους και του εκσυγχρονισμού. Αντίθετα, οι έννοιες της «πατρωνίας» και της «πελατείας» εκφράζουν άτυπες σχέσεις ενσωμάτωσης σε περιόδους «... ραγδαίων αναδιατάξεων στο επίπεδο της κοινωνικής δομής και των σχέσεων δύναμης»²².

Έτσι, η προβληματική των σχέσεων πατρωνίας-πελατείας με τον εθνοκεντρικό της χαρακτήρα δεν αποδίδει τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις σ' ένα ανομοιογενή οικονομικό και κοινωνικό χώρο. Τα διάφορα ρεύματα μετατοπίσεων –επαγγελματικών μεταστροφών από τον αγροτικό τομέα στον αστακό– δεν είναι, σύμφωνα με τον Γεωργούλα, ένα απλό αποτέλεσμα των σχέσεων πατρωνίας-πελατείας. Η εξέταση των γεωγραφικών και κοινωνικών μετατοπίσεων προϋποθέτει την κατανόηση των κοινωνικών όρων της δόμησης του πολιτικού πεδίου και ειδικότερα τη διερεύνηση «... των σχέσεων αλληλεξάρτησης που δημιουργούνται ανάμεσα στις κοινωνικές κατηγορίες του τοπικού χώρου και το πολιτικό προσωπικό»²³. Επομένως, η απόρριψη της θεωρητικής ομογενοποίησης του αγροτικού χώρου καταδεικνύει τη σπουδαιότητα των τοπικών σχέσεων συγγένειας που παρουσιάζονται ως δυναμικές ομάδες πολιτικής έκφρασης και μάλιστα έχουν «... τη μορφολογία ενός περιορισμένου πολιτικού «clan»²⁴. Αυτή η πολιτική συνομάδωση διαμέσου ενός εκπροσώπου που είναι φορέας και κάτοχος μιας κάποιας ποσότητας πολιτικού κεφαλαίου έρχεται σε επαφή με διάφορους φορείς της συνολικής κοινωνίας.

Κάτω από αυτή την οπτική, ο συγγραφέας δεν αποδέχεται τις σχέσεις της πατρωνίας-πελατείας: «Αντίθετα, αυτές οι ανταλλαγές και οι λογικές που τις στηρίζουν, εντάσσονται μάλλον στις λογικές της περιορισμένης πολιτικής συνομάδωσης»²⁵. Δηλαδή, το φαινόμενο της «εκλογικής πελατείας» δεν είναι τίποτε άλλο από συγγενική αλληλοβοήθεια που στηρίζεται σ' ένα πλέγμα σχέσεων συγγένειας (αίματος, αγχιστείας, κουμπαριές). Στην πάλη των μετατάξεων, οι οικογένειες χρησιμο-

21. Α. Γεωργούλας, « Από την πατρωνία στο λαϊκισμό: Κοινωνική θεωρία και πολιτικές σχέσεις», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Σ', Τεύχος 21, 1997, σελ. 8.

22. Στο ίδιο, σελ. 13.

23. Ο.π. (σημ. 4), σελ. 178.

24. Στο ίδιο, σελ. 165.

25. Στο ίδιο, σελ. 180.

ποιούν όλα τα μέσα που διαθέτουν, τα οποία είναι ανάλογα με τη σχετική τους κοινωνική θέση στις περιορισμένες και διευρυμένες πολιτικές συνομαδώσεις. Έτσι, «... οι ομάδες κυριάρχων θέσεων του τοπικού χώρου αναπαράγονται είτε στο πλαίσιο της κυριάρχης τάξης είτε στο πλαίσιο των νέων τμημάτων της μεσοαστικής τάξης ... οι ομάδες ενδιάμεσων θέσεων αναπαράγονται κυρίως στο πλαίσιο των παραδοσιακών και των νέων στρωμάτων της μικροαστικής τάξης. Αντίθετα, οι ομάδες κυριαρχούμενων θέσεων ... αναπαράγονται μαζικά στο πλαίσιο της εργατικής τάξης»²⁶.

Επομένως, η εξέταση των γεωγραφικών και κοινωνικών μετατοπίσεων προϋποθέτει την ανάλυση των τοπικών και διατοπικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων δύναμης, «... που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στις διάφορες υποδιαιρέσεις του τοπικού χώρου –τοπικές ενότητες και ενδοτοπικές κοινωνικές κατηγορίες– και τους «δρόμους» που οδηγούν ... προς το δημόσιο τομέα»²⁷. Αυτό σημαίνει ότι οι τοπικές και διατοπικές πολιτικές συνομαδώσεις ή «clan» των παλαιών ή νέων προυχόντων με τους στενούς δεσμούς που διατηρούν με το πολιτικό σύστημα κατέχουν τη μερίδα του λέοντος στην κατάληψη υψηλών θέσεων στο δημόσιο τομέα. Όμως, με αυτήν τη λογική οι πολιτικοί εκπρόσωποι δεν είναι τίποτε άλλο από απλοί εντολοδόχοι της κοινωνικής και πολιτικής τους βάσης στήριξης.

Αυτή η προβληματική, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί μια σημαντική συμβολή στη διακρίβωση των σχέσεων της κοινωνίας με το κράτος, επειδή αναλύει τις διαφορικές κοινωνικές συνιστώσες της πολιτικής εκπροσώπησης. Όμως, οι αναπαραγωγικές λογικές των κοινωνικών κατηγοριών δεν ακολουθούν μια μηχανιστική και αυτόματη πορεία μέσα από την προνομιακή τους σύνδεση με το πολιτικό σύστημα. Δηλαδή, πέρα από τις κοινωνικές και οικονομικές τους στρατηγικές υπάρχει και το πολιτικό σύστημα που δεν είναι απλά ένας παθητικός συλλέκτης ή μετασχηματιστής κοινωνικών προσδοκιών και οικονομικών επιδιώξεων.

Γενικά, οι στατικές θεωρήσεις της πολιτικής δομής περιορίζουν τις ερμηνευτικές δυνατότητες της πολιτικής δυναμικής. Δηλαδή, είναι εύκολο να διαπιστωθεί ότι το σύστημα δεν είναι στατικό και οι κοινωνικές και πολιτικές δομές είναι υπό συνεχή τροποποίηση τόσο στη διάρθρωση των κοινωνικών κατηγοριών και των πολιτικών ομαδοποιήσεων, όσο και στην αξιολογική ιεράρχηση που τους αντιστοιχεί. Έτσι, δεν πρέπει μόνο να διερευνήσουμε τις διαφορικές δυνατότητες δημιουργίας σχέσεων αλληλοεξάρτησης ανάμεσα στους φορείς κοινωνικών θέσεων και το πολιτικό προσωπικό αλλά και το βαθμό αυτονομίας του πολιτικού συστήματος από τις κοινωνικές δομές. Η αποδοχή της ύπαρξης αποκρυσταλλωμένων σχέσεων δύναμης που δε μεταβάλλουν τα κοινωνικά πλέγματα συμπεφρόντων μάς στερεί από τον ορίζοντα τη δυνατότητα του σχηματισμού και του μετασχηματισμού, της παραγωγής και αναπαραγωγής των πολιτικών και των κοινωνικών σχέσεων δύναμης.

26. Στο ίδιο, σελ. 250.

27. Στο ίδιο, σελ. 174.

Με αυτήν τη λογική η δομική προσέγγιση αδυνατεί να ερμηνεύσει αποφάσεις και επιλογές του πολιτικού προσωπικού που μερικές φορές ξεπερνούν τις υπάρχουσες δυνάμεις και τις κοινωνικές ισορροπίες. Δηλαδή, το πολιτικό προσωπικό δεν είναι απλά ο εκφραστής των συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων που το στηρίζουν, αλλά πολλές φορές γίνεται φορέας πρωτοποριακών πολιτικών προοπτικών και εξελίξεων. Επομένως, οι πολιτικοί αντιπρόσωποι πρέπει να θεωρηθούν ως κοινωνικοί δράστες που διαθέτουν και ένα περιθώριο ελευθερίας από τα πλέγματα των κατεστημένων κοινωνικών συμφερόντων.

Πάντως, μέσα στα πλαίσια των αναλυτικών εργαλείων του δομισμού, είναι πολύ δύσκολο να διακριθώσουμε την πραγματικότητα της εξουσίας, την άσκηση της, τις αντιστάσεις που προκαλεί, τη σχέση της με την κοινωνία και τα περιθώρια ελευθερίας που διαθέτει το πολιτικό προσωπικό. Ανάλογα ερωτήματα τίθενται και για το μεθοδολογικό ατομικισμό και ιδιαίτερα για τους συγκεκριμένους τρόπους που αναλύει τις στρατηγικές της εξουσίας, τις μορφές κυριαρχίας και την εσωτερικοποίησή τους από τα κοινωνικά υποκείμενα.

Στα παραπάνω «παραδείγματα» υπάρχει ο κίνδυνος να μην κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα του πολιτικού υποκειμένου και γενικά τις ιδιαίτερες μορφές παρέμβασης της πολιτικής εξουσίας στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι διαχειριστές του κράτους είναι αναγκασμένοι συνεχώς να προσαρμόζουν την κρατική μηχανή στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα. Έτσι, ο βαθμός αλλαγών των κριτηρίων αξιολόγησης, της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής επηρεάζει ή ανατρέπει παλιές βεβαιότητες και επαναπροσδιορίζει όχι μόνο τη μορφή συγκρότησης του κράτους αλλά και τις σχέσεις που αυτό διατηρεί με την κοινωνία.

Οι σημερινές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από εσωτερικές δυνάμεις οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών και μεταβολών. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια η σύλληψη και η εφαρμογή μιας πολιτικής δεν είναι αποτέλεσμα μιας αυθαίρετης συλλογιστικής αλλά ο συγκερασμός μελετών, προβλέψεων, προγραμματισμού και γνώσης υπερεθνικών στρατηγικών. Με αυτή την έννοια, η εξουσία δεν είναι ένα «φυσικό» σύστημα, αλλά είναι «κοινωνικό κατασκεύασμα» που στοχεύει στην υλοποίηση συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών στόχων, που θέτει νέους προβληματισμούς και συνήθως διατρέχεται από πρωτοβουλίες και αντιστάσεις, εντάσεις και συμβιβασμούς όχι μόνο ανάμεσα στους πολιτικούς σχηματισμούς αλλά και με τους κοινωνικούς φορείς. Επομένως, οι σχέσεις πατρωνίας δεν αποτελούν ένα σταθερό στοιχείο της κοινωνικο-πολιτικής δομής που χαρακτηρίζει το ελληνικό κοινωνικό σύστημα. Αντίθετα, αυτές οι σχέσεις βρίσκονται σε μια διαρκή εξέλιξη και καθορίζονται από τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που θέτουν σε νέες βάσεις τη σχέση του πολιτικού με το κοινωνικό. Η εξέταση αυτής της σχέσης στα τελευταία χρόνια αποκαλύπτει το δυναμικό και διαφοροποιητικό της χαρακτήρα.

Γ. Εξάρτηση και εξωθεσμική συναίνεση

Σύμφωνα με τον Ν. Μουζέλη, η πολιτική ένταξη των κοινωνικών στρωμάτων δεν έγινε μέσα από την κοινωνία των πολιτών αλλά με πελατειακά μέσα. Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται ως κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια που οι διάφορες μορφές πολιτικής συμμετοχής γίνονται μέσω της επέκτασης και του μετασχηματισμού των δικτύων πολιτικής πατρωνίας.

Η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η ανάπτυξη του κράτους και η εμφάνιση νέων κοινωνικών στρωμάτων συνέβαλαν στη μεταβολή του παραδοσιακού συστήματος της εκλογικής πελατείας. Δηλαδή, η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη οδήγησαν σε εξασθένηση των παλαιών δικτύων πατρωνίας με αποτέλεσμα να περάσουμε από ολιγαρχικές/παραδοσιακές σε κρατικές/γραφειοκρατικές μορφές πατρωνίας-πελατείας²⁸. Έτσι, ο έλεγχος των ψηφοφόρων πέρασε από τους τοπικούς κομματάρχες στα κόμματα και στο κράτος. Στις χώρες της «κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας», τα κάθετα δίκτυα σχέσεων πολιτικής πελατείας αποτελούν το σημαντικότερο τρόπο συσσωμάτωσης των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων στην πολιτική. Σύμφωνα με τον Ν. Μουζέλη, αυτά τα εκτεταμένα δίκτυα πολιτικής πελατείας παρεμποδίζουν την οριζόντια οργάνωση των άμεσων παραγωγών σε ταξική και αυτόνομη πολιτική βάση. Έτσι, στις χώρες της ημι-περιφέρειας «... οι πολιτικές διαιρέσεις δεν αντανακλούν άμεσα τις ταξικές διαιρέσεις, αλλά συνδέονται πολύ πιο στενά με διαιρέσεις στη σφαίρα της θρησκείας, της εθνότητας, της κάστας ή της πατρωνίας»²⁹.

Η επιβίωση της πολιτικής πατρωνίας σε αστικοποιημένες κοινωνίες –όπως είναι η ελληνική– οφείλεται στον τρόπο που τα κοινωνικά υποκείμενα εντάσσονται μέσα στις πολιτικές διαδικασίες εξαιτίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης που επικρατεί στους ημιπεριφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς και επομένως «... οι συνθήκες είναι λιγότερο ευνοϊκές για τη μετάβαση από την πατρωνία στην ταξική πολιτική»³⁰.

Η πατρωνία-πελατεία, σ' αντίθεση μ' αυτό που συμβαίνει στις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης, αποτελεί ένα βασικό δομικό στοιχείο των πολιτικών σχέσεων στις περισσότερες περιφερειακές καπιταλιστικές κοινωνίες. Δηλαδή, στις χώρες εκείνες –και ιδιαίτερα στις μεσογειακές και λατινοαμερικάνικες– όπου η κυριαρχία του καπιταλισμού παίρνει τη μορφή «εγκλωβισμένου χώρου», το σύστημα της πατρωνίας-πελατείας αποτελεί σταθερό και θεμελιακό χαρακτηριστικό γνώρισμά τους.

Όμως η ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας με σχήματα σκέψης που έχουν διαμορφωθεί σε προηγμένες χώρες του δυτικού κόσμου περιορίζει την κοινωνιολο-

28. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, εκδ. Θεμέλιο, 1987, σελ. 92 και επ.

29. Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο συλλογικό έργο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις την Ελλάδα*, ό.π. (σημ. 13), σελ. 122.

30. Ν. Μουζέλης, *Νεο-ελληνική Κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, 1978, σελ. 158.

γική αξιολόγηση των σχέσεων του πολιτικού με το κοινωνικό, μέσα από τη δυναμική των κοινωνικών και πολιτικών φορέων. Η μεταφορά εξωγενών αναλυτικών εργαλείων δημιουργεί τον κίνδυνο να μας οδηγήσει σε μια μηχανιστική αντίληψη σχηματισμού και μετασχηματισμού, παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια στατική και εθνοκεντρική ματιά σε κοινωνίες των οποίων οι κοινωνικές και οι πολιτικές δομές είναι διαφορετικές από εκείνες των «μητροπόλεων».

Εξάλλου, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Τσουκαλάς, ενώ ο Μουζέλης διαφοροποιείται από τις λειτουργιστικές απόψεις, εντούτοις «... δεν προχωράει και ο ίδιος στην ανάλυση των κοινωνικών και ταξικών προϋποθέσεων του πελατειακού συστήματος» και ειδικότερα «... η αποσιώπηση της μεταφοράς προσόδων, σαν στοιχείου που θεμελιώνει τη δόμηση των πελατειακών σχέσεων και που δίνει τη δυνατότητα να αποκρυπτογραφηθεί ο ταξικός χαρακτήρας της διοίκησης, καθιστά αδύνατη τη διερεύνηση των έμμεσων διασυνδέσεων ανάμεσα στην πολιτική οργάνωση και στην ταξική δομή ...»³¹.

Για τον Δ. Χαλαράμη οι ρίζες των πελατειακών σχέσεων προέρχονται από την εποχή της τουρκοκρατίας, οι οποίες στη συνέχεια μετασχηματίστηκαν σε εκλογική βάση των προεστών για την κατάληψη του κράτους. Το κοινοβουλευτικό σύστημα, επέτρεψε τη συγκρότηση του κατάλληλου μηχανισμού για την πολιτική προβολή και κυριαρχία των προεστών στη βάση της τοπικής τους πελατείας. Δηλαδή, η προαστική κοινωνική μάζα κατόρθωσε να «οργανωθεί λειτουργικά και αναπαραγωγικά, εξασφαλίζοντας ένα σύστημα κυριαρχίας, μόνο επί τη βάση του πελατειακού συστήματος»³².

Το πελατειακό σύστημα, σύμφωνα με το συγγραφέα, εμποδίζει την κοινωνική συναίνεση να πραγματοποιηθεί διαμέσου των τυπικών θεσμών και ταυτόχρονα αναιρεί τη συγκρότηση κοινωνικού συμβολαίου που είναι αποτέλεσμα αντικειμενοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή «... η συναίνεση πραγματώνεται εξωθεσμικά, εξω-αντικειμενικά, άτυπα, μέσω του διαπροσωπικού-πελατειακού συστήματος ...»³³. Επομένως, η συγκρότηση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων και η αναπαραγωγή τους διαμορφώνονται εξωθεσμικά, εξωσυμβολαιακά και δεν αντικειμενοποιούνται σ' ένα θεσμικό σύστημα.

Ο Δ. Χαλαράμης υποστηρίζει ότι όλες οι απόπειρες εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος και η συγκρότηση αναπαραγωγικών-σταθερών λειτουργιών του κοινοβουλευτικού συστήματος δεν ευοδώθηκαν, επειδή «... οι συναινετικές διαδικασίες αδυνατούν να βρουν λειτουργικό τρόπο έκφρασης στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής νομιμότητας»³⁴. Δηλαδή, το εξωθεσμικό πελατειακό μοντέλο αποτελεί τρο-

31. Κ. Τσουκαλάς, *ό. π.* (σημ. 16), 329.

32. Α. Χαλαράμης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, εκδ. Εξάντας, 1989, σελ. 29.

33. Στο ίδιο, σελ. 31.

34. Στο ίδιο, σελ. 98.

χοπέδη στη συγκρότηση απρόσωπων πολιτικών μηχανισμών έκφρασης συμφερόντων (κομματικών σχηματισμών) αλλά και τον εξορθολογισμό και την οργάνωση αιτημάτων σε ιδεολογικές πλατφόρμες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία συγκρότησης κομματικής δημοκρατίας και τη διατήρηση των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων.

Στη συνέχεια, η λαϊκίστικη οργάνωση του πολιτικού όχι μόνο διατηρεί το πελατειακό μοντέλο αλλά και το εκσυγχρονίζει εξασφαλίζοντας έτσι ταυτίσεις συμφερόντων που δίνουν νέες δυναμικές στο κοινωνικο-πολιτικό σκηνικό. Έτσι, η κοινωνική συναίνεση εξακολουθεί να μην «... συγκροτείται στη βάση της θέσπισης δικαιωμάτων και διαδικασιών εμπέδωσης-σταθεροποίησης, αλλά σε βάση πελατειακή και λαϊκίστικη, η οποία αναπαράγει την αποσύνδεση του κοινωνικού από το θεσμικό»³⁵.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, η πελατειακή σχέση παίρνει μαζική μορφή με την αθρόα υπαλληλοποίηση για την κοινωνική και πολιτική στήριξη του κράτους: «Έτσι, η μέχρι τότε λειτουργία της διαπροσωπικής εξασφάλισης πελάτη-πάτρωνα παίρνει τη μορφή κρατικής πρακτικής και στρατηγικής»³⁶. Αυτή η παλινδρόμηση των μηχανισμών πελατείας λειτουργεί ως νομιμοποιητική αρχή κοινωνικής ενσωμάτωσης και σταθερότητας του τρόπου κυριαρχίας.

Στην περίοδο της Ενώσεως Κέντρου, λόγω της μαζικοποίησης του κινήματος και της πολιτικής διάσπασης των παραδοσιακών πολιτικών μορφωμάτων, αρχίζουν να διασπώνται τα πελατειακά πλέγματα. Στην περίοδο όμως της χούντας, επανέρχονται οι εξωθεσμικές πρακτικές με τη μορφή των πελατειακών σχέσεων κάτω από την επίβλεψη των κρατικών μηχανισμών των στρατιωτικών. Δηλαδή, η λειτουργία του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν «... στη βάση εξωσυμβολαϊκών πρακτικών και συναινετικών όρων πελατειακής μορφής»³⁷.

Μετά την κατάργηση του δικτατορικού καθεστώτος διαμορφώθηκαν νέοι εξωθεσμικοί και αντιθεσμικοί όροι συναίνεσης που σχηματοποιήθηκαν στο φαινόμενο του λαϊκισμού. Δηλαδή, οι κοινοβουλευτικές ομάδες –οι οποίες εκπροσωπούν την παραδοσιακή μορφή των πελατειακών σχέσεων– και τα πολιτικά κόμματα που εκφράζουν τα νέα συντεχνιακά συμφέροντα– αναπαράγουν τις πελατειακές σχέσεις, «... με μήτρα την κομματική και κυβερνητική διαχείρισή τους μέσω εξωθεσμικών ταυτίσεων»³⁸.

Η θεώρηση των πελατειακών σχέσεων ως «εξωθεσμική συναίνεση» δεν κατορθώνει να συλλάβει τις ιδιαίτερες πρακτικές ενσωμάτωσης κοινωνικών κατηγοριών σε νέες και πιο διευρυμένες κατηγορίες: «Έτσι, οδηγούμαστε συχνά στο να μιλάμε για «εξωθεσμική συναίνεση» ή για «συσσωμάτωση» χωρίς να υποψιαζόμαστε ότι θα μπορούσε να υπάρχει ένας άλλος τρόπος σύναψης και νομιμοποίησης σχέσεων

35. Στο ίδιο, σελ. 117.

36. Στο ίδιο, σελ. 154.

37. Στο ίδιο, σελ. 262.

38. Στο ίδιο, σελ. 308.

που ανάγεται στις λογικές συναίνεσης άλλων θεσμικών πλαισίων (π.χ. συγγενική ομάδα και εκλογή στο πλαίσιο της κοινότητας) που απωθήθηκαν από τους κυρίαρχους τρόπους σκέψης ...»³⁹.

Εξάλλου, οι δύο παραπάνω προσεγγίσεις δεν μπορούν π.χ. να ερμηνεύσουν πειστικά τη σημερινή πολιτική πρακτική και τον ανάλογο πολιτικό λόγο που τη συνοδεύει. Δηλαδή, η πολιτική πρακτική και ο εκσυγχρονιστικός λόγος δεν μπορούν να θεωρηθούν ως μια απλή αντιγραφή ανάλογων οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων του εξωτερικού ή σε κάθε περίπτωση μια αυθαίρετη εξωθεσμική συμφωνία ή επιβολή. Η ερμηνεία του εκσυγχρονιστικού πολιτικού λόγου πρέπει να ιδωθεί μέσα από τους σύγχρονους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που προκαλούν σημαντικές αλλαγές στο κράτος, στις κοινωνικές ομάδες και στις σημασιολογικές διακρίσεις των κοινωνικών σχέσεων. Επομένως, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές δεν μπορεί να ερμηνευτούν μόνο από προηγούμενες σχέσεις δύναμης και κοινωνικές διαιρέσεις αλλά και από τις συγχρονικές αντιληπτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές δυναμικές που διαπερνούν την ελληνική κοινωνία. Δηλαδή, η κατασκευή του συστήματος των αντικειμενικών κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων δομείται γύρω από νέους τρόπους κοινωνικής αναπαραγωγής. Αυτοί οι νέοι τρόποι κοινωνικής αναπαραγωγής δηλώνουν απερίφραστα τις αλληλεξαρτήσεις του πολιτικού και του κοινωνικού.

Τα συστήματα σχημάτων σκέψης που υποτιμούν τις διαρθρωτικές μεταβολές των σχέσεων ανάμεσα στην κοινωνία τα πολιτικά κόμματα και το κράτος δεν αντιλαμβάνονται την προσπάθεια ορθολογικοποίησης των κοινωνικών και πολιτικών δομών που είναι ενθετοποιημένες στην πολιτικο-διοικητική εκσυγχρονιστική προοπτική⁴⁰.

Η δογματική ανάλυση του εκσυγχρονιστικού πολιτικού λόγου καθιστά αδύνατη την κατανόηση των μεταβολών που υπεισέρχονται στο πολιτικό σύστημα σε σχέση με την κοινωνία. Δηλαδή, η υπαγωγή των σύγχρονων εξορθολογιστικών προσπαθειών σε ένα γενικό ταξικό υπερπροσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων στερεί από την ανάλυση τη δυνατότητα να αποκαλύψει το πραγματικό περιεχόμενο των διαδικασιών καθώς και των κοινωνικών και πολιτικών στηριγμάτων αυτών των διαδικασιών.

Οι αλλαγές που επιχειρήθηκαν στο εσωτερικό του κράτους και μάλιστα σε πολλά επίπεδα της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης, στις εργασιακές σχέσεις κ.λπ., είχαν ως αποτέλεσμα νέες ομαδοποιήσεις και σημασιολογικές αξιολογήσεις που ξεπερνούν τις παλιές κομματικές λογικές του κοινωνικού αποκλεισμού. Παραδείγματος χάρη, οι αλόγιστες εγγυήσεις του Δημοσίου σε αφερέγγυες δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς –μέσα στα πλαίσια των πελατειακών σχέσεων– αίρονται και καθιερώνονται νέα κριτήρια αξιολόγησης. Αυτές οι αλλαγές των συστημά-

39. Αντ. Γεωργούλας, *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 162.

40. Βλ. την εξαιρετική μελέτη του Ηλ. Κατοΐκα, *Πολιτικές Σχέσεις, Κρατική Αποτελεσματικότητα και η Ιδεολογία του Εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, υπό δημοσίευση.

των παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνικών ομάδων και των νοητικών αναπαραστάσεων και αξιών έχουν ως προϋπόθεση τη διαφοροποίηση των παραδοσιακών τρόπων σύνδεσης του κοινωνικού με το πολιτικό. Έτσι, οι εκσυγχρονιστικές πρακτικές αναπτύσσονται μέσα σ' ένα σύστημα κοινωνικών και αξιακών διαφοροποιήσεων και λειτουργούν ως επεξηγηματική αρχή του κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού.

Η επαναπροσέγγιση των σχέσεων του πολιτικού με το κοινωνικό αποτελεί αναγκαία συνθήκη κατανόησης των λογικών της κοινωνικής συγκρότησης και της πολιτικής δυναμικής όπως αυτές εκφράζονται στις σημερινές συνθήκες.

Επίλογος

Το σύστημα της «πατρωνίας-πελατείας» δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ατομική, ωφελμιστική στρατηγική, ούτε «μέσο παραγωγής», ούτε σύμφυτο χαρακτηριστικό των εξαρτημένων κοινωνιών, ούτε μορφή εξωθεσμικής συναίνεσης, ούτε, τέλος, πολιτική έκφραση δομικών πλεγμάτων και σχέσεων. Βασίζεται σε ιδιαίτερους τρόπους συγκρότησης διαφοροποίησης, κατηγοριοποίησης και ενσωμάτωσης ειδικών κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων.

Η ανάλυση του φαινομένου της «πατρωνίας-πελατείας» δεν μπορεί να γίνει κατανοητή εάν δεν εξεταστεί το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και των σχημάτων σκέψης που αποκρυσταλλώνονται στο κοινωνικό και στο πολιτικό πεδίο. Οι κοινωνικές δομές ή οι ωφελμιστικές πρακτικές –όπως προβάλλονται από ορισμένους ερευνητές–, φαίνεται να υποδεικνύουν και τελικά να συγκροτούν τα πλέγματα των συμφερόντων ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό. Στο πολιτικό φαίνεται να αποτυπώνεται ερήμην του αυτό που έχει ήδη διαμορφωθεί στο κοινωνικό πεδίο. Το πολιτικό, όμως, δεν είναι επιφαινόμενο του κοινωνικού αλλά ένας ενεργητικός παράγοντας, που, μέσα από τη διαδικασία της οικειοποίησης και της επεξεργασίας, ξαναδιατυπώνει με πολιτικούς όρους το συμβιβασμό ή την υπέρβαση των κοινωνικών συμφερόντων. Έτσι, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως το πολιτικό δεν μπορεί να νοηθεί ούτε εκτός κοινωνίας αλλά ούτε και ως αντανakλαστικός μηχανισμός των κοινωνικών αναγκών.

Οι πολιτικές αποφάσεις και διαδικασίες δεν είναι μηχανιστικά αποτελέσματα «εξωτερικών» επιρροών και πιέσεων. Απλά, το πολιτικό πεδίο οικειοποιείται αυτές τις επιδράσεις μ' έναν νέο τρόπο και στη συνέχεια τις μεταφράζει σε πολιτικές πράξεις που, όμως, δεν ανάγονται μηχανιστικά στους κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Με αυτή την έννοια, η πολιτική είναι παρούσα στις κοινωνικές πρακτικές και είναι αναγκαίο να αναλύσουμε τις διαδικασίες εκείνες που διατηρούν ή τροποποιούν τους διαχωρισμούς ανάμεσα στο κοινωνικό και στο πολιτικό πεδίο. Επομένως, το πολιτικό πεδίο δεν μπορεί να νοηθεί ούτε εκτός κοινωνίας, αλλά ούτε και ως θεσμικός παράγοντας που αναπαράγει μηχανιστικά τις κοινωνικές δομές και σχέσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bourdieu, P., «La representation politique» A.R.S.S., no 36-37, 1981.
- Γεωργούλας, Α., «Από την πατρωνία στο λαϊκισμό: Κοινωνική θεωρία και πολιτικές σχέσεις», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος ΣΤ', Τεύχος 21, 1997.
- Γεωργούλας, Α., *Τροχιές σε σύμπτωση: Αγροτική έξοδος, κράτος, αστικός χώρος εργασίας στην Ελλάδα (1950-1985)*, εκδ. Gutenberg, 1997.
- Cambell, J.K., *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Oxford, 1964.
- Δερτιλής, Γ., «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1997.
- Κατσίκας, Ηλ., «Πολιτικές Σχέσεις, Κρατική Αποτελεσματικότητα και η Ιδεολογία του Εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα», υπό δημοσίευση.
- Κομνηνού, Μ., «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα» στο συλλογικό έργο *Κοινότητα, Κοινωνία, και ιδεολογία*, εκδ. Παπαζήση, 1990.
- Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, εκδ. Θεμέλιο, 1987.
- Μουζέλης, Ν., *Νεο-Ελληνική Κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, 1978.
- Μουζέλης, Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο συλλογικό έργο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1977.
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ., *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, εκδ. Εξάντας, 1987.
- Τσουκαλάς, Κ., «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, 1977.
- Τσουκαλάς, Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1981.
- Τσουκαλάς, Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986.
- Χαραλάμπης, Α., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, εκδ. Εξάντας, 1989.